

Kant Bir Hıristiyan mı? Palmquist'e Cevap

Anthony N. Perovich, Jr.*

Çev. Necmettin TAN**

Stephen Palmquist, Eleştirel sistemi oluşturan alternatif boyutların, Kant, ahlaki bir yoruma vurgu yapmış olsa da, geleneksel anlamıyla Hıristiyan öğretisinin ve tecrübesinin kabulüne izin verdiğini iddia etmektedir. Gerçekte, Kant sadece pratik bir haklı çıkarım ve Hıristiyanlık için zorunlu olan pek çok şey için de yalnızca pratik bir doğrulama sunabilir; bazı temel konularda sadece ve sadece ahlaki bakış açısını benimseyebilir. Yazımı, Hıristiyan olmak isteyen bir Kantçı'nın, bunu mümkün kılması için, Eleştirel felsefede ne tür eklemeler yapabileceği üzerine bazı düşüncelerle bitirdim.

Bir Kant yorumcusu, Eleştirel felsefe ile Hıristiyanlığın geleneksel öğretileri arasında duran tarihsel ve mantıksal ilişkiler hakkında sorular sormaktan kendini alamaz. Kant'ın Lutherci ve özellikle de pietist geçmişi, (her ne kadar kimi açılardan kendini bu gelenekten tamamen koparmış olabilse de) onun tüm temel eserlerini etkilemiştir. *Salt Aklın Sınırları İçinde Din* eserindeki, Hıristiyan öğretileri felsefileştirme teşebbüsü bu çabanın başarısı noktasında şüpheler uyandırmaktadır. *Faith and Philosophy*'nin son sayılarından birinde Stephen Palmquist, mantıksal soruna değinmekte ve sonuç olarak Kant'ın din anlayışının Hıristiyan öğretisi ile tamamen uyduğu sonucunu çıkarmaktadır.¹ Hatta

* Anthony N. Perovich, Jr, "Kant A Cristian? A Reply to Palmquist", *Faith and Philosophy*, 9: 1, 1992.

** Dr. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi A.B.D. necmitan@firat.edu.tr

¹ Bkz. Stephen Palmquist, "Immanuel Kant A Christian Philosopher," *Faith and Philosophy*, 6:1 January 1989. Makaleye yapılan göndermeler, metin içinde, parantez içinde sayfa numaralarıyla verilecektir.

Palmquist bizim, “Kant'ın köklü bir Hıristiyan felsefesi geliştirdiğini görmek” (s. 73) zorunda olduğumuzu düşünmektedir.

Palmquist'e göre, kendisinin Kant'ın boyutlar sistemi diye adlandırdığı bir dizi tamamlayıcı bakış açısını anlarsak, Hıristiyanlık ile eleştirel felsefe arasındaki uyumu da anlayabiliriz. Temel Eleştirel girişim ve başarısını oluşturan şey, bu sistemin keşfi ve gelişimidir. “Kant'ın asıl amacı, (yaygın olarak sanıldığı gibi) belirli bir dizi transandantal ‘ilke’ belirlemek değildir...[aksine] onun asıl amacı, tutarlı bir felsefi sistem kurmak için bir filozofun benimsemesi gereken düşünce *modelini* çizmek olmalıdır.”² Her bir tikel düşünce modeli veya boyut, “belli bir soru ya da bir dizi soruya yaklaşım biçimi” önermektedir: “Yani, bu tür soruların kendisine dayanılarak cevaplanacağı bir bağlam ya da bir dizi varsayım gibi iş görmektedir.” (s. 67) Bu türden birkaç bakış açısı bulunduğundan Kant için önemli bir görev, onları birbirinden ayırt etmek ve aralarındaki ilişkiyi belirlemektir: “Onun tüm eleştirel çabalarını harekete geçiren genel amaçlar, çeşitli insani boyutlar arasındaki farkları açıklığa kavuşturmak ve onların tek, tutarlı, sistematik bir insan tecrübesi içinde birlikte nasıl işlediğini göstermektir.” (s. 67)

Palmquist'e göre Kant yorumcularının yaptığı hata, bu boyutların nasıl “birlikte işlediği”ni görmezden gelmeleridir. Oysa teolojik öğretiler ve dinsel tecrübeler birkaç bakış açısına göre açıklanabilirler; Yalnızca, onun öğreti ve tecrübeye ilişkin apaçık açıklamalarının Eleştirel felsefenin onayladığı tek yorum olduğu şeklindeki yanlış varsayım kabul edildiğinde, Kant'ın görüşleri, Hıristiyan öğretilere karşıymış gibi görünmektedir. Farklı boyutların birbirini dışlamadığını, aksine aynı meseleye alternatif ve üstelik de *uyumlu* açıklamalar sunabildiği fark edildiğinde, tipik Eleştirel dinsel beyanların, geleneksel Hıristiyan bakış açısının ortaya koyduğu anlayış ile çatışmadığını görürüz. Aksine, her ikisi de tamamen aynı teolojik öğreti ve dinsel tecrübeleri dikkate aldıkları halde, farklı boyutlardan yaklaşmaktadırlar. Bu boyutlar sadece eşit derece meşru olmakla kalmayıp, aslında ikisi de, dinsel konuların sistematik, tutarlı ve kapsamlı bir yorumuna katkıda bulunmaktadırlar.

Kuşkusuz Palmquist, eleştirel sistemi birlikte oluşturan farklı boyutları anlamanın önemine vurgu yaparken haklıdır. (Tıpkı bunun gibi, Kant'ın Tanrı'nın varlığını kanıtlama projelerine karşı tutumunun, Kutsal Kitap'ın Tanrı'ya ilişkin bilgimize yönelik öğretileri ile çatışması gerekmediğine yaptığı vurguda da haklıdır (s. 68-71)). Dahası bence, hem Kantçı hem de Hıristiyan olmanın ne anlama geldiği ile ilgili önemli bir soru da ortaya atmıştır. Ancak yine de, dinsel konular hakkında farklı boyutların meşruiyeti hakkında söyledikleri, Kant'ın

² Stephen Palmquist, "Knowledge and Experience: An Examination of the Four Reflective 'Perspectives' in Kant's Critical Philosophy," *Kant-Studien*, Sayı, 78 (1987), s. 196.

görüşlerinin bir yorumu olarak, kesinlikle yanlıştır. Takip eden satırlarda, alternatif boyutların, farklı boyutlara kapı açıldığında kaçınılmaz olarak diğer durumları dikkate alan Kantçı bağlam içinde, birbirini dışladığını belirtmeye çalışarak, eleştirel dinsel görüşlerin, Palmquist'in önerdiği okumaya izin vermediğini göstermeye çalışacak ve birinin hem Kantçı hem de Hıristiyan olması için ne gerektiği üzerine birkaç düşünce ile bitireceğim.

I

Palmquist, Kant'ın dinsel görüşlerinin genellikle ahlaki bir dille ifade edildiğini kabul etmektedir. Ancak yine de ona göre, doğru dürüst bir Eleştirel duruş, bu konularda diğer boyutların da imkânını reddetmeyecektir: "Tüm eserleri boyunca Kant'ın dine ilişkin yorumları genelde bilinçli olarak pratik bakış açısı ile sınırlanmıştır. Bu nedenle o sık sık, (teorik)teolojik öğretileri ya da (deneysel) dinsel deneyimleri, pratik (yani ahlaki) terimlerle açıklayarak bitirmektedir. Ancak o hiçbir zaman, bu tür öğreti veya tecrübelerin yorumu için pratik bakış açısının *tek* meşru bağlam olduğunu iddia etmemiştir"(s. 72). Aksine, onun "Boyutlar Sistemi"nin ortaya koyduğu genel bakış açısından bakıldığında Kant'ın amacı, bu ahlaki bakış açısını Kutsal Kitap'a dayalı daha geniş bir çerçeve ile kaynaştırmaktır.

Palmquist'e göre Kant'ın dinsel deneyim ile teolojik öğretilere yönelik rahatlık ve esnekliği açıktır(ya da açık olmalıdır). Ancak Palmquist'in ileri sürdüğü örneklerle veya onun tartışmalarının sonuçlarına baktığımızda bile Kant'ta "Boyutlar Sistemi"nin bizi görmeye yönelttiği, geniş görüşlü bakıştan herhangi bir iz bulamamaktayız.

Kant'ın ibadete yönelik yaklaşımı, dinsel olguların çoklu yoruma nasıl imkân verdiğinin faraza bir örneğidir. "Mesela, içsel bir teşvik edici olarak ibadetin pratik değerini çözümlerken, 'içimize ahlaki bir tutum yerleştirmeyi' amaçlamış, aynı zamanda ibadetin doğrudan *tecrübesini* Tanrı'yla bir olmanın bir şekli olarak görmek meşruiyetine engel koymamıştır"(s. 72). Oysa Kant'ın ibadete yönelik keskin Eleştirel yaklaşımı, bu türden tamamlayıcı düzeyde bir anlamayı açıkça dışlamaktadır. O, ibadetin özü ile şeklini birbirinden ayırmakta; birincisini Tanrı'nın huzurundaymış gibi davranma tutumu, diğerini Tanrı'ya yönelik sözlü ifade-dilekler olarak görmektedir.³ Bunlar Kant için ibadet

³ Immanuel Kant, *Religion Within the Limits of Reason Alone*, çeviri. Theodore M. Greene ve Hoyt H. Hudson (New York: Harper & Row, Publishers, Inc., 1960), s. 183; Immanuel Kant, *Gesammelte Schriften* (sonraki göndermelerde GS olarak kısaltılacaktır) (Berlin: Walter de Gruyter (and predecessors) 1902 —), Cilt 6, s. 194.

çeşitleri, daha doğrusu kendisinin yaptığı ayırımıdır. İlkini, birçok Hıristiyan ibadet olarak bile kabul etmeyebilir. Palmquist'in ibadet ile kastettiği (ya da Kant'ın anladığı şekliyle) öteki ise, doğru dürüst ahlaki gelişimin bir sonucu olarak geride kalmakta ve *yalnızca* ahlaki davranma tutumumuzu canlandırma noktasında anlamlı olmaktadır.⁴ Palmquist, bu tür ibadetin Tanrı'yla bir olma olarak görülebileceğine Kant'ın açık kapı bıraktığına inansa da Kant'ın kendi nitelemesi bu tür bir yoruma müsait değildir: Görünüşte Tanrı'yla konuşmak gibi görünse de sözlü ibadet, "içinden konuşmak ya da kendisiyle konuşmaktan"⁵ fazlası değildir.

Kant'ın, sözde doğüstü olana yönelik rahatlığı onun sisteminin esnekliğine bir başka delil olarak gösterilmektedir.

Kuşkusuz Kant, dinsel "aşırılık" ve "siyaset" (clericalism) gibi aşırı uçlara karşı son derece şüphecidir. Fakat bu, bizi, onun epey ihmal edilmiş kitabı, *Dreams of a Spirit-Seer*'de (1766) hatırı sayılır derecede ilgi gösterdiği, irrasyonel (veya rasyonel olmayan) doğüstü tecrübelerin imkânı hakkında Kant'ın her zaman açık görüşlü olduğunu görmekten alıkoymamalıdır. Kant'ın aşırılıklara karşı koyması, doğüstü tecrübelerin imkânına yönelik dengeli bir yaklaşıma karşı çıkmayı gerektirmez(p.72).⁶

Fakat bu "açık görüşlülük" Eleştirel yazılarda pek görünmemektedir. Hiç kuşkusuz, en azından bu hayatta, zihinsel sezgiden yoksun oluşumuz, Kant öğretisinin bir değişmezidir; bu değişmez, deneyimimizi duyulur alan ile sınırlamaktadır. Mistiklerin sözde duyulurüstü kavrayışı bazen "ucubelik" olarak reddedilmiştir.⁷ Hem, doğüstü olana yönelik Eleştirel tutum Palmquist'in *Dreams of a Spirit-Seer*'de gördüğünü iddia ettiği şeyden epeyce daha düşmancadır. Swedenborg'un sözde kehanet ve ruhlar âlemi ile ilişkisi bu eserin doğrudan referans noktasıdır; eserin daha çok alaycı havası nasıl yorumlanırsa yorumlansın, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'ndeki ifadeleri hayaletler, kehanet ve

⁴ a.g.e., ss. 184-85; GS, cilt 6, ss. 195-96.

⁵ a.g.e., s. 185 (vurgular özgün metne ait); GS, cilt 6, p. 197.

⁶ Palmquist'e yönelik yapılması gereken bir eleştiriden de söz edelim: Eleştirel görüşlerin rahatlığı ile açıklığını gösterme çabasında, *Lectures on Ethics* ve *Dreams of a Spirit-Seer* gibi yarı-Eleştirel ya da Eleştiri öncesi yazılara başvurmaktadır. (Bu eserlerin onun iddialarını desteklemek için yetersiz kaldığını da eklemek gerek). Hele onun *Opus Postumum*'a başvurması ise son derece endişe vericidir.

⁷ Kant'ın "ucubelik" olarak gördüğü şey, bazı mistiklerin güya Tanrı ile "birleşme"leridir. (Bkz. Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason and Other Writings in Moral Philosophy*, tercüme ve notlar, Lewis White Beck (New York and London: Garland Publishing, Inc., 1976); GS, cilt 5, ss. 120-21; ayrıca bkz. cilt 8, s. 335.). Böyle bir yaklaşım muhtemelen, insan özerkliğini baltaladığı için reddedilmiştir. Kant'ın daha ılımlı mistik iddialara, sadece gelecek yaşam ile ilgili olduğu zaman, müsamaha gösterdiği söylenebilir; bkz. Cilt 28, 2, 2, ss1267-68.

duyulur ötesi sezgiye yönelik nihai Eleştirel tutum hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır:

Uzayda sürekli bulunan ancak onu doldurmayan bir töz, (birilerinin yapmak istediği, madde ile düşünen varlıklar arasında bir şey) ya da zihnimizin geleceği *sezebilen* (yalnızca çıkarsayan değil) özel bir esaslı gücü, ya da son olarak başka insanlarla (ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar) düşünce ortaklığı içinde bulunan zihnimizin bir yetisi-tüm bunlar, *imkânları tamamen temelsiz olan kavramlardır; çünkü deneyim ile deneyimin bilinen yasalarına dayandırılmazlar...*⁸

Gerçek şu ki, Kant, birbiriyle ilişkili olan tüm insan deneyiminin zorunlu olarak *duyusal* olması gerektiğini düşünür. (Aynı zamanda bilimsel araştırmaların keşfettiği türden *doğa* yasalarına da zorunlu olarak uyması anlamında düzenli olması da gerekir.) Palmquist'in yer bulduğuna inandığı türden alternatif deneyimleri (duyulurüstü ya da doğaüstü) reddetmekle kalmaz, çoğu zaman bu reddedişlerinde oldukça ısrarcı da olur.

Teolojik *öğreti* konusu da dinsel veya doğaüstü *tecrübede* olduğu gibi tamamen aynıdır. Benzer şekilde Palmquist'in iddiasına göre Kant, sık sık belli bazı teolojik öğretiler için pratik bir açıklama getirirse de, diğer açıklamaların (daha çok Hıristiyan gelenekle uyum içinde olan) reddedildiği sonucunu çıkarmak gerekmez. Ancak bir kez daha burada, Eleştirel yazılar Palmquist'in yorumunu reddetmektedir: Palmquist'in geç dönem Kant'ta bulduğunu söylediği "açıklık" ve "denge" den eser yoktur.

Mesela Kant'ın teslis tartışmasına bakalım. Teslis öğretisi "bir sırdır; yalnızca tek tek bireyler tarafından *bilinebilir*, fakat topluluk tarafından *bilinebilir kılınamaz*, yani evrensel olarak paylaşılabilir olan *kutsal* bir şeydir."⁹ Bunu açarsak; Tanrı'nın üçlü-birlik oluşunun ahlaki açıdan bize anlamlı geldiğini – Tanrı'nın insan ırkı ile ahlaki ilişkisini kutsal Yasa koyucu, merhametli Yönetici ve adil Hâkim olarak anlamaktayız- fakat teorik olarak anlaşılabilir olduğunu söylemektir. Bizzat Tanrı, tüm kavramlarımızı aşmaktadır: Pratik boyuttan O, bir üçlü-birlik olarak görülebilir fakat "bu bağlam dışında onun hakkında hiçbir şey bilemeyiz."¹⁰ Tanrı'nın üçlü niteliği bize onun hakkında herhangi bir teorik bilgi sağlamaz. Hatta O'nun anlaşılabilir teorik bir kavramını bile *sağlamaz*.

⁸ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, tercüme, Norman Kemp Smith (New York: St. Martin's Press, 1968), A 222-3/B 270 (sondaki vurgular bana ait). Krş. Kant, *Prolegomena*, böl. 35; GS, cilt 4, s. 317.

⁹ Kant, *Religion*, s. 129; GS, cilt 6, s. 137. Kant, *Religion*'ın Kitap III kısmında "Genel Yaklaşımlar" başlığı altında dinsel gizemler hakkındaki esas görüşünü ortaya koymaktadır. Burada, çok sayıda Hıristiyan öğretinin sadece ve sadece pratik bakış açısından anlaşılabilir olduğunu açıkça dile getirmektedir. Bkz, *Religion*, ss. 129-138; GS, cilt 6, ss. 137-47.

¹⁰ a.g.e., p. 131; GS, cilt 6, s. 139.

Ahlaki boyut, bize yalnızca, Teslis öğretisini yorumlayacak meşru bir bağlam sunmaktadır, çünkü herhangi bir başka boyuttan anlaşılması bile mümkün değildir.¹¹

Palmquist, Eleştirel felsefeyi Hıristiyan bakış açısından kabul edilebilir hale getirmek istiyor. Bunun için Kant'ın önerdiği öğretilerin ahlaki yorumlarının diğerlerini, daha geleneksel yorumları dışlamadığını göstermeye çalışmaktadır. Ancak böyle bir okuma, Kant'ın yazılarının hemen her sayfasıyla çelişmektedir. Kantçı bir Hıristiyan olmak, Palmquist'in malum cömertliğinden daha fazlasını gerektirmektedir; Eleştirel boyutların karşılıklı ilişkisi daha iyi anlaşılmalı ve bu bilgiyi, transandantal idealizm sistemini gözden geçirme önerileri için bir temel olarak kullanmaya istekli olunmalıdır.

II

...akıl sahibi bir varlık kendine, duyular dünyasına ait olarak değil, anlama yetisi dünyasına ait olan bir düşünce varlığı olarak (daha aşağı yetileri açısından değil) bakmalıdır. Bu yüzden, kendine bakabilmek ve kendi güçlerinin kullanımının ve dolayısıyla tüm eylemlerinin yasalarını bilebilmesi için iki bakış açısı vardır: Birincisi, doğa yasaları altında, duyular dünyasına ait olarak (yaderklik), ikincisi, düşünülür dünyaya ait olarak, doğadan bağımsız, deneysel olmayıp yalnızca akla dayalı olan yasalar altında.¹²

Bu tür bir pasajda Kant'ın boyutlar sisteminin işleyişi için neyin zorunlu olduğunu görebiliriz: Kişinin benimsediği boyutun dayandığı nesne ya da nesnelere¹³ ve boyutların niteliğini belirleyecek olan, bu nesnelere erişim şekli. Şimdi kuşkusuz, duyular dünyası ile karşılaşmamız, Kant'ın birinci Eleştiri'de tarif ettiği şekilde işleyen bilişsel araçlarımız ile gerçekleşir. Düşünülür dünya, pratik boyutun açığa çıkardıkları dışında bize kapalıdır: Bizim kendinde şeylere inanma hakkımız vardır –ve bu hak, Tanrı hakkındaki inançlar ve düşünülür

¹¹ Kuşkusuz Hıristiyanlık, teslis öğretisini sır olarak görmekle, onun kavramsal anlayışımızı aştığını kastederek Kant ile hemfikir olmuştur. Ancak, geleneksel anlamda bu tutum, Kant'ın reddettiği şeyi açıkça onaylamaktadır: Tanrı ve Teslis tasavvurları, teorik olarak doğru olan ya da içinde teorik doğruluklar barındıran bir kavramlara yol açmaktadır. Bu kavram ne kadar bulanık ve kusurlu olursa olsun, diğer tüm kavramlardan daha önemlidir. Bunun nedeni, Tanrı'nın bizimle ahlaki ilişkisi hakkındaki tanımlamalar değil, fakat bizzat Tanrı hakkında bulanık ve kusurlu bir teorik doğruyu ifade etmesindedir.

¹² Kant, *Critique of Practical Reason and Other Writings*, s. 107; GS, cilt. 4, s. 452.

¹³ Kant'ın sisteminin, farklı görüş açıları benimsediğimiz bir tek dünya veya birden fazla dünya gerektirdiği konusu tartışmalıdır. Bu konuda bir öyle, bir böyle görünmek noktasında Kant'ın adı çıkmıştır. Bu tartışmalı meselenin Tanrı ile ilgili tartışmalarla ilgisi yoktur ve Palmquist'in açıklaması ile ortaya çıkan sorunları etkilemez.

dünyanın diğer öğeleri hakkındaki tüm inançlarımız için de geçerlidir- ancak, bizim ahlaklılığa bağlılığımızın gerektirdiklerinin ötesine değil.

Ahlaklılık bizi Tanrı hakkında iki tür farklı inanca yöneltir. Kendinde bir Varlık olarak O'nun hakkındaki inançlar ve ahlaki varlıklar olan bizler için bir Varlık olarak O'nun hakkındaki inançlar. Birincisi O'nun mahiyetini belirlemeye yararken ikincisi, bizim davranışlarımızı düzenlemek için faydalı olan, O'nun hakkındaki kavramları verir. İkincisini teorik olarak inşa etme çabası sonuçsuz kalır, çünkü teorik boyuttan bakıldığında o inançlar kavramsal olarak donuk görünür.¹⁴ En başta, Tanrı'nın varlığı hakkındaki inanç buna bir örnektir: Bu, saf pratik aklın bir postulatıdır ancak, sadece pratik zeminlerde temellendirilebilecek teorik bir önermedir. İkinci türden örnekler, teistik olmaktan çok Hıristiyanlığa özgü olan pek çok inancı içermektedir. Sadece daha önce değinilen, Tanrı'nın üçlü-birliği değil, kefaret ve tanrısal seçim hakkındaki inançlar da böyledir. Palmquist'in bakış açısından, pek çok temel Hıristiyan öğretinin pratik okumaya elverişli olsalar da, "insanın kavrayış yetisi için uygun olmadıklarının" ve teorik¹⁵ olarak ele alındıklarında çelişkilere sürüklediklerinin, açık bir şekilde anlaşılması rahatsızlıktan daha öte bir durumu ortaya çıkarır. Rahatsızlıktan öte derken kastım aslında bunun vahim olduğudur.

Bu nedenle Kant kendini şu üç iddia ile karşı karşıya bulur:

1. Hıristiyanların bir takım dinsel anlamlar yükledikleri deneyimler, *pratik olmayan bir boyuttan yorumlandığında*, aslında öyle bir anlama sahip değildir. (Sözlü ibadetler-dualar kişinin kendi kendine konuşmasıdır.)
2. Hıristiyanların kesin dinsel hakikatleri ifade ettiğine inandıkları öğretiler, *pratik olmayan bir boyuttan yorumlandığında*, tamamen anlaşılmazdır. (Teslis öğretisi kavramsal açıdan tamamen anlaşılmazdır.)
3. Ancak bu tür deneyim ve öğretiler, birinci türden inançları önemli, ötekilerini de anlaşılır sayan, pratik bir yoruma açıktırlar.

Palmquist'i izlersek Kant için 3'ün önemi şu gerçekte yatar: Orada işaret edilen pratik yorumlar, Eleştirel felsefenin müsaade ettiği pek çok geleneksel Hıristiyan öğretisi için tek bağlantıdır. Bu yorumların, sağlam Hıristiyan kaynaklarla bağlantısı ne kadar zayıf olursa olsun, Kant'ın konumunun izin verdiği durum bundan ibarettir. Bunları küçümsemek ya da reddetmek, bağlantıyı

¹⁴ Kant, "gerçek şu ki, bizim inançlar için ortaya atılan her gizeme ihtiyacımız olabilir ve bundan ne anlaşılması gerektiğini biliyoruz," derken şunu kastetmektedir: (Teslis gizemi hakkındaki tartışmasında da söylediği gibi) Burada yalnızca pratik bir bağlamda bir anlama olabilir. Gizemler, her türlü teorik anlama çabasını dışarda bırakır. Bkz. *Religion*, s. 135n; GS, cilt 6, s. 144n..

¹⁵ Bkz. Kant, *Religion*, ss. 133-34; GS, cilt. 6, ss. 142-43.

tümden kaybetmek demektir. Kant'ın yazıları, Palmquist'in düşündüğü gibi, diğer boyutların (mesela teorik olan) da meşru olduğu fakat vurgulanmadığı şeklindeki söyleme kesinlikle izin vermeyecektir. Hıristiyanlık bize duyulurüstü olandan söz ederken, duyulurüstü için kullandığı ifadeler pratik bir *temellendirmeden* başkasına izin vermemektedir. Yine duyulurüstü hakkındaki çoğu tipik Hıristiyan ifadesi, pratik bir *yorumdan* başkasına izin vermemektedir.

Ancak, Palmquist yaygın olarak anlaşıldığı şekliyle Eleştirel felsefe hakkında ilginç bir soru sormaktadır: Eğer geleneksel Hıristiyanlık Kant'ın yazdıkları ile uyumsuz ise kendini Hıristiyanlıkta görmek isteyen bir Kantçı filozofa ne tür değişiklikler önerilebilir?

Her şeyden önce, sadece Hıristiyan inançlarıyla değil, Hıristiyan tarihi ile de zihinsel bir mesafe konulması gerektiğini söyleyelim. Palmquist'in aksini söyleyen iyimser yorumlarına karşın(s.73), Kant'ın kavramsal sisteminin, mucizevi olayların ve özellikle de yeniden dirilmenin imkânını kabul etmek noktasında sıkıntılı olacağı açıktır. Yine de bunun Kantçı Hıristiyan'ı aşırı derecede rahatsız etmesi gerekmez: Kant'ın zamanından bu güne gerçekleşen felsefi ve bilimsel gelişmeler, Transandantal Analitik İlkelerinin, illaki olduğu gibi, kabul edilmesi gerekmediğini açıkça göstermiştir. En azından Hıristiyan tarihi ile uyumlu olacak, geçerli bir dizi yeni ilkeye olan ihtiyacı, bir Kantçı, geçen iki yüzyılda meydana gelen entelektüel gelişmelerin ortaya çıkardığı diğer ihtiyaçların herhangi birisi kadar kolayca karşılayabilir. Yine de Kantçı bir duruş için son derece hayati olan şey, öyle görünüyor ki, kategorilerimizin deneyimimizi şekillendirdiği ve bu kategorilerin kesinlikle, Kant'ın Metafizik Dedüksiyonda keşfettiğini iddia ettikleriyle tamamen aynı olmadıklarıdır. Çağdaş Kantçılar (ya da onların çoğu) algısal dünyamızı düzenleyebilen sayısız derecede pek çok alternatif kavramsal yapının olduğunu kabul etmelidir. Bilimsel, felsefi ve Hıristiyan kaygılara hitap edebilecek olanı, aralarından bulma işi, gerçekleşmeyecek bir şey değildir.

Ancak bir Kantçı için, Hıristiyan öğretisi, en az iki farklı zeminde sorunlu kalmaya devam etmektedir. Birincisi, alternatif kavramsal yapılar olduğu kabul edilse bile, bir Kantçı hâlâ, bu türden her bir yapı için, düşünebildiğimiz şey ile bilebildiğimiz şey arasındaki ayırımı korumak istemeyebilir. Eğer ikincisi-bilebildiğimiz şey- duyusal alan ile sınırlı ise ve eğer birincisinde – düşünebildiğimiz şey- akli olarak inanabilecek şey, pratik olarak temellendirilebilir olan sınırlı ise, aynı zamanda Hıristiyan inançlısı olarak kalmak isteyen Kantçı, çetin sıkıntılarla karşı karşıya kalır: Öğreti duyulurüstü ile ilgili olduğu sürece bilinmeye elverişli değildir ve teorik olarak ele alındığında, çoğu kısmının pratik temellendirmeye elverişli olduğunu düşünmek için de bir neden yoktur. İkincisi, duyulurüstü ile ilgili pek çok Hıristiyan öğretisi, ki gördü-

ğümüz bunlardan bazıları merkezde yer almaktadır, teorik olarak anlaşılabilirler. Kant bunları, kavramsal anlayışımızın ötesinde bulur ve özgün kategorilerin yerine konulabilecek alternatif herhangi bir kavramsal yapının sorunu çözeceği beklenmemelidir.

Şurası açık ki, Eleştirel felsefenin pratik boyutu, Hıristiyan imanını temellendirmek bir yana, anlaşılabilir kılmak için bile yeterli değildir. Bir Kantçı, dinin pratik temellerine bağlılığını terk etmek zorunda değildir fakat eğer aynı zamanda Hıristiyan olacaksa onlara eklemeye bulunmalıdır. Öyleyse gerekli olan şey, yukarıda değinilen sıkıntılardan kurtulmayı sağlayacak ve dine Eleştirel yaklaşıma mümkün olduğunca az zarar verecek, Hıristiyan doğrularına yönelik yeni bir anlama biçimidir. Kabul edilebilir düzeydeki eklemelerde, bulunması gereken dört ölçüt üzerinde durulabilir:

1. Eleştirel felsefenin özü bozulmamalıdır ve Kantçı tarzındaki deneysel tecrübe, ahlaklılık, sanat vs. zayıflatılmamalıdır.
2. Ahlaklılık tarafından meşrulaştırılan çıkarımların ötesindeki duyulurüstüne erişim güvence altına alınmalıdır. Ancak (1) ile uyumu bozmadan) Kant'ın birinci *Eleştiri*'nin ikinci yarısında, diyalektik çıkarımlar olarak niteleyip reddettiği türden rasyonel araçlar kullanılmamalıdır.
3. Eğer Hıristiyan gizemleri öğretiyi olarak kalmaya devam edecekse, erişim yöntemleri, kavramsal alanın zorunlu kıldığı sınırları aşmalıdır.
4. Duyulurüstü olana erişim sonuç olarak bilgiye benzer bir şeyle sonuçlanmalıdır: Kavramsal ilişkinin olmayışı, ((3)'te olduğu gibi) burada, ne bilgi ne de tecrübenin teorik Kantçı anlamda anlaşıldığı anlamına gelse bile, Kant'ın teorik bilişine – Kant'ın pek çok dinsel iddia karşısında bizi sınırlandırdığı pratik yorum ve temellendirmeden daha fazlasına imkân veren - benzer bir şey ortaya çıkmalıdır.

Şöyle ifade edersek; Hıristiyan kalacak olan Kantçı'nın Eleştirel felsefeye yapmak istediği ilave, ya da en azından onun önemli bir kısmı, Hıristiyan mistiklerin iki bin yılın pek çoğunda sahip çıktıkları Tanrısal sezgide bulunacaktır. Böyle bir ilham, duyulurüstünün kavramsal olmayan bir bilişini teklif ve iddia etmektedir. Böylece (4) vasıtasıyla (2)'yi karşılamaktadır. Kant'ın bizde böyle bir yeti görmediği kesindir: Mistik sezgi ile bazı yönlerden (tümüyle değil) keşif, Kant'ın Tanrısal bilme şekli olarak gördüğü zihinsel sezginin insanda olması, Kant tarafından sürekli inkâr edilmiştir. Kant'ın mistikler için söyleyebileceği en iyi şey, sonraki yaşamın bilişsel durumunu doğru tarif ettikleri fakat yanlış öngöründe bulduklarıdır. Ancak yine de, ilk ölçüt şu gerçeğe işaret etmektedir: Kant duyulurüstü olanı (bu dünyada) sezecek insani bir nitelik görmemektedir. Kant'ın bizde böyle bir yeteneği kabul edemeyeceği söylenebilir:

Mistik kavuşmanın otonomiye tehdit edeceği düşünülebilir ve bilincin birliğinin koşullarının, Zamansal-mekansal olmayan bir mistik sezgi kabul edildiğinde, tatmin edici olamayacağı söylenebilir. Bu sorunlar kesinlikle üzerinde durulmayı hak etmektedir; sadece, Mistisizmi meşru bir bilişsel yol olarak kabul ederek, Kantçılık için zorunlu olan hiçbir şeyin feda edilmeyeceği ya da tutarsız olduğu kabul edilmeyeceği noktasında son derece emin olduğumu söylemek istiyorum.

Elbette buradaki öneri, sadece mistik sezginin, bir düşünürü makul bir Hristiyan öğretiyeye götüreceği değildir; mistik hayatın başarılı bir şekilde iç içe olduğu dinlerin çeşitliliği, böyle bir iddiayı pek çok kişi için mantıksız kılacaktır. Bu noktadaki önerim şudur: Sadece aklın pek çok Hristiyan inanç ile pratik açıdan benzer öğretilere götüreceğine inanan bir Kantçı, bu pratik öğretileri, mistiklerin sezgileri ile birlikte, Hristiyan öğretisini üzerine kuracağı nirengi noktası için iki nokta olarak kullanabilir. Mesela, pratik olan için önem arz eden, fakat teorik olan için arz etmeyen, bir teslis öğretisi böyle bir bağlam sağlayabilir. Bu bağlamda mistik tecrübe, ihtiyacı giderebilir ve bu öğretinin, en nihayetinde, teorik olana son derece benzer bir şekilde önemli olduğunu ortaya koyabilir.¹⁶

Bu yaklaşımın avantajı, Palmquist'in okumasının saplanıp kaldığı, felsefi tehlikeleri görebilmesidir: Mistik tecrübeye başvurmak Kantçı filozofun, indirgeme tehlikesi olmaksızın dine yönelik doğru düzgün bir eleştirel duruşu muhafaza etmesini sağlar. Öğretinin ahlaki yorumunun ötesindeki zeminler, şimdi Hristiyan öğretilere teorik bir konum kazandırma noktasındaki ihtiyacı da karşılamaktadırlar. Palmquist, Eleştirel felsefenin makul düzeyde Hristiyan olarak görülebilmesi için sadece pratik boyuttan yorumlanmaması gerektiğini söylerken haklıdır. Ancak, Kant'ın Hristiyan imanının çok önemli bazı öğeleri için başka bir yoruma yol vermediğini görmemesi noktasında yanılmasına karşın, bereket versin ki kendisini Kantçı olarak görmek isteyen bir kimse için, onun, felsefi ya da dini katmanla uzlaşma olmaksızın gerçekleştirilebilecek bir amacı olduğuna inanmak için bir sebep vardır.

¹⁶ Elbette ki, Hristiyan mistiklerin Tanrı'yı üçlü-birlik olarak gördükleri tecrübeler aklımda. Tek başına bu tecrübelerin Tanrı'nın mahiyetini açığa vurduğu söylenemez. Ancak Kant'ın ahlaki boyutu, bu tür bir tecrübenin gerçekleşeceği bir çerçeveyi mükemmel bir şekilde hazırlayabilir.